

An abstract painting with a vibrant, textured background of warm orange and yellow tones. A prominent, swirling blue shape, resembling a stylized flower or a circular motif, is visible in the lower right quadrant. The overall style is expressive and painterly.

Specifika komunikace ve vztahu k sexualitě I:

**Pomáhající profese
ve vztahu k sexualitě, včetně
osob s mentálním postižením**

Dana Štěrbová, Miluše Rašková a kol.

Univerzita Palackého v Olomouci
Fakulta tělesné kultury

Specifika komunikace ve vztahu k sexualitě I:

Pomáhající profese ve vztahu k sexualitě, včetně osob s mentálním postižením

Dana Štěrbová, Miluše Rašková a kol.

OLOMOUC
2016

Oponenti: doc. PaedDr. Ladislav Podroužek, Ph.D.
PaedDr. Stanislava Lištiak Mandzáková, Ph.D.

Autorský kolektiv:

doc. PhDr. Dana Štěrbová, Ph.D.
doc. PaedDr. Miluše Rašková, Ph.D.
MUDr. Ivo Procházka, CSc.
Mgr. Michaela Hřivnová, Ph.D.
Mgr. Jana Harvanová, Ph.D.
PhDr. et Mgr. Dagmar Krutilová
PaedDr. Mgr. Dan Blaha
PaedDr. Lenka Rovňanová, Ph.D.
Mgr. Zuzana Prouzová

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

2. vydání

© Dana Štěrbová, Miluše Rašková a kol., 2016
© Univerzita Palackého v Olomouci, 2016

DOI 10.5507/ftk.16.24450254

ISBN 978-80-244-5025-4 (print)
ISBN 978-80-244-5026-1 (online : PDF)

Obsah

Předmluva	5
Úvod	7
Část I: O SEXUALITĚ – OBECNĚ	9
1.1 Sexualita a vybrané pojmy vztahující se k sexuálním otázkám a oblastem	11
1.2 Sexuální zneužívání, včetně zneužívání osob s mentálním postižením	21
1.3 Specifika přístupu k osobám závislým a sexualita	33
1.4 Pomáhající profese – osobnost pracovníka, sexualita a klient	51
1.5 Sexualita, postoje a komunikace, včetně osob s mentálním postižením a osob s autismem	61
1.6 Rodina a jedinec s mentálním postižením a sexualita	81
Část II: O SEXUALITĚ – VZDĚLÁVÁNÍ A VÝCHOVA	89
2.1 Vzdělávání v oblasti sexuality v obecném náhledu u běžné populace	91
2.2 Sexuální výchova a osoby s mentálním postižením a osoby s autismem	103
2.3 Sexuální výchova ve školních vzdělávacích programech pro předškolní a primární vzdělávání	119
2.4 Výchova k sexuálně reprodukčnímu zdraví v kurikulu 2. stupně základní školy	127
2.5 Sexuální výchova ve školních vzdělávacích programech – specifika v přístupu k výuce v základní škole praktické a speciální, praktické škole jednoleté a dvouleté	139
Závěr	148
Doslov	149
Summary	152
Rejstřík autorů	154
Věcný rejstřík	157

Předmluva

Ve třídě střední školy končí vedením povolená beseda o HIV, kterou vedou dva mladí lidé. Beseda mimo faktů obsahovala i nácvik dovedností – především komunikačních – zkusit říci ne, když sex nechci, umět se domluvit na kondomu, pokud se chci chránit, ale i umět kondom správně použít. Závěrečný potlesk hodnotí besedu jako přínosnou. „Chcete se na konec na něco zeptat? Budeme vám ale k dispozici i o přestávce, případně nám pošlete, klidně i anonymně, e-mail.“ Váhavě se zvedá jedna ruka: „Chci se zeptat, jestli jste pro sexuální výchovu ve škole – mně by to přišlo strašné, vaše beseda byla mnohem lepší.“ Vedoucí besedy se na sebe v němém úžasu podívají a chvíli hledají slova, v hlavě jim běží odpověď, kterou nemohou vyslovit nahlas: „...a co jsme tady asi celou dobu podle tebe dělali, když to nebyla sexuální výchova?“ Stali se poprvé svědky absolutního nepochopení pojmu sexuální výchova, které se táhne jako červená nit celou jeho historií v naší zemi.

Pokud budete mluvit o prevenci HIV či nechtěných těhotenství, pubertě, početí, těhotenství, porodu, potratu, partnerství, manželství, rodičovství, homosexualitě, tak se celkem nic nebude dít, když budete mluvit o prevenci sexuálního zneužívání, budete možná dokonce chváleni. Pokud ale zmíněná témata nazvete sexuální výchovou, dříve či později se ozvou protesty, někdy i velmi masivní.

Je to běžný jev – pokud čeština přijme cizí slovo, pro které ale existuje český ekvivalent, dělá to většinou proto, že mu přisuzuje trochu jiný, buď širší nebo užší význam, než je doslovný překlad. Nikdo o tom nerozhoduje, děje se to samo od sebe v rámci vývoje jazyka. Američanovi nemůžete říci, že mu posíláte mail – bude čekat papírovou obálku, každý česky mluvící člověk bude vědět, co máte na mysli, a ani ho nenapadne, že mail není e-mail. Anglické „sex education“ žádné velké emoce nevzbuzuje, ostatně slovo sex máme každý i ve svém cestovním pase a žádné pohoršení tam nevzbuzuje, když řeknete sexuální výchova, část lidí se cítí trapně, část vás začne zesměšňovat, nebo dokonce napadat. Co s tím? Vrátit se k výrazu pohlavní výchova? To ale hrozí, že se z obsahu vytratí druhá část obsahu anglického „sex“. Sexuální vzdělávání? To asi ne.

Nezbývá nám než trpělivě vysvětlovat, proč je sexuální výchova a osvěta důležitá a co si pod tím pojmem představujeme. Máme na mysli široké pojetí sexuální výchovy, do kterého patří velká část mezilidských vztahů,

ochrana zdraví jako stavu nejen fyzické, ale i duševní a sociální pohody, mravní a etické normy nejen vlastní, ale i úcta k normám odlišným, partnerství, manželství a rodičovství, variabilita lidského chování a možnost svobodné volby.

Dobrým příkladem pro srovnání při vysvětlování pojmu může být výchova dopravní. Tady asi nikdo nepochybuje, že se nejedná o výchovu k dopravě, ale o výchovu k bezpečnému chování v dopravním provozu, kde je každý nejprve chodcem, pak možná cyklistou, motocyklistou a teprve v dospělosti řidičem automobilu. A stejně jako mnoho řidičů zatím nepřijalo za své pravidlo zipování, rovněž v sexuální výchově jsou stále nová a nová témata i pro dospělé, a ne všichni jsou ochotni je akceptovat.

Každý, kdo pracuje v pedagogické či pomáhající profesi, se dříve nebo později setká s projevem lásky, vztahu, sexuality nebo s neznalostí anatomie a fyziologie u klientů, a pokud nebyl patřičně proškolen, bude se cítit zaskočen a nekompetentní. S projevy dospívání a sexuality se setká každý táborový vedoucí, vychovatel, učitel, sociální pracovník, osobní asistent – omlouvám se těm, na které jsem zapoměla. Sexuální výchova tedy není jen doménou rodičů a učitelů výchovy ke zdraví či biologie, základní poznatky jsou užitečné všem. Minimálně musíme vědět, kdy můžeme žákům a klientům poskytnout vhodnou formou informace sami a co již spadá do rukou odborníků – lékařů, psychologů, právníků a dalších. Jasně také musíme mít vymezené hranice při kontaktu se žáky a klienty, nezbytné je i bezpečné sociální klima, ve kterém se mají jak klienti, tak pracovníci možnost s problémy svěřit kompetentní osobě. Ze zkušeností víme, že spektrum přístupu například k sexualitě osob s mentálním postižením je velmi široké – od naprostého ignorování sexuality klientů přes její zakazování a tabuizaci až po v dobré víře poskytovanou „sexuální svobodu“ bez jakéhokoli výchovného působení, kde pod záminkou dodržování lidských práv je personál znejistěn do té míry, že snáší projevy sexuálního obtěžování od klientů.

Kniha, kterou držíte v ruce, by měla být dalším kamínkem do mozaiky vytváření teoretické základny pro sexuální výchovu lidí pracujících v pomáhajících a pedagogických profesích i jejich klientů a žáků. Přeji jí i vám mnoho úspěchů v práci a štěstí v osobním životě.

Zuzana Prouzová

Úvod

Publikace je zaměřena na téma sexuality v pojetí komunikačních aspektů u pomáhajících profesí. Je rozdělena do čtyř základních částí, které se věnují sexualitě obecně, vzdělávání a výchově, komunikaci a úvodu do realizovaného empirického výzkumu. Téma sexuality není dosud takto v odborných českých zdrojích uchopeno a zpracováno, ačkoli tato potřeba vyplývá z praxe a je vysoce aktuální. Dílem doposud nezpracované problematiky je určitá míra tabuizace sexuality a existující různorodosti v názorech a postojích k sexualitě obecně, včetně osob s mentálním postižením.

V části I se věnujeme vybraným pojmům vztahujícím se k sexuálními otázkám a oblastem souvisejícím se sexualitou, zaměřujeme se na sexuální zneužívání, včetně zneužívání osob s mentálním postižením. Za podnětnou část považujeme opomíjené téma specifik přístupu k osobám závislým. Dále je zpracováno téma pomáhající profese a pracovníka v pomáhající profesi. Další kapitoly jsou věnovány oblasti postojů a sexuality a rodině, v níž žije jedinec se zdravotním postižením.

V části II se zabýváme problematikou sexuality, výchovy a vzdělávání v kurikulárních dokumentech na státní a školské úrovni. Zde jsou též popsána specifika přístupů ve vzdělávání k osobám s postižením.

Autoři, kteří přispěli svými odbornými poznatky do tvorby jednotlivých kapitol, jsou odborníky ve svých pomáhajících profesích a čerpali z odborných textů i ze své letité odborné profesní zkušenosti.

Domníváme se, že pro některé odborníky může publikace přinést vnitřní názorovou neshodu, čímž vnímáme podnětnost k dalším odborným diskuzím na téma sexuality, včetně sexuality osob s postižením.

Dana Štěrbová a Miluše Rašková

Část I

O SEXUALITĚ – OBECNĚ

1.1 Sexualita a vybrané pojmy vztahující se k sexuálním otázkám a oblastem

Ivo Procházka

Definovat **sexualitu** není jednoduché. Většina sexuologických učebnic (Weiss a kol., 2010; Zvěřina, 2003) tento pojem nedefinuje a považuje ho za jasný. Podle Psychologického slovníku a Sexuologického slovníku sexualita označuje především soubor vlastností a jevů, které vyplývají z pohlavních rozdílů (Hartl & Hartlová, 2000; Caponni, Hajnová & Novák, 1994). K sexualitě patří (Hartl & Hartlová, 2000):

- anatomické, hormonální a reprodukční rozdíly mezi mužem a ženou (resp. samcem a samičí);
- souhrn projevů chování a citění (resp. reaktivity, tedy dispozice k určitému chování a citění) vyplývajících z tělesných i psychických rozdílů mezi pohlavími, včetně reprodukčních jevů a aktivit;
- erotické projevy a chování se pod pojem sexuality zpravidla zahrnují i tehdy, nejsou-li pohlavně specifické;
- rozdílné sociální (genderové) role.

Za projevy sexuality jsou označovány zejména takové jevy, které souvisejí s pohlavním rozmnožováním, genitální a erotickou slastí ze sblížení, blízkosti nebo styku (Jandourek, 2001), případně genitálním sebeuspokojováním, erotickou láskou a přitažlivostí. V laickém jazyce je někdy obsah pojmu zužován ještě více, a to pouze na genitální a orgasmické aktivity. Ale i odborný zájem psychologie a medicíny se nejvíce soustředí na aspekty lidského sexuálního a reprodukčního chování, které jsou společensky nejzávažnějšími projevy sexuality (Baštecká, 2009).

V širším pojetí však sexualita zahrnuje širší společenské aspekty. První, kdo považoval lidskou sexualitu za významný zdroj formování osobnosti obecně, byl Sigmund Freud (Baštecká, 2009). Se sexualitou mohou nezřídka souviset i obecně altruistické či mocenské tendence (Foucault, 1999). Dále do širšího pojetí patří genderově podmíněné psychofyziologické rozdíly

(například verbální schopnost, prostorová představivost, schopnost abstrakce), sociální kompetence, empatie a jejich uplatňování ve společenských vztazích. Některé z těchto vlastností jsou pohlavně dimorfní na základě biologických predispozicí, ale řada z nich je vytvářena nebo posilována či oslabována společenským prostředím (například známým rčením, že kluci nepláčou, že růžová barva je pro holčičky a modrá pro chlapce). Jsou-li dominantní vrozené či získané vlastnosti, je předmětem sporu mezi biologiky a společensky orientovanými vědci (tzv. nature vs. nurture).

Původně rozšířený medicínsko-biologický přístup k sexualitě zaměřený především na anatomii, fyziologii, případně patologii pohlavních orgánů, reprodukčních, hormonálních a sexuálních funkcí, rozlišování sexuální orientace a pohlavní identity je tedy dále obohacován pohledem společenských věd, zejména antropologie, sociologie, gender studies, ale i filozofie a politologie. Nachází odraz ve společenských hnutích (feminismus, hnutí sexuálních menšin, boj za práva otců). Některé společenské systémy jsou definovány jako sexuálně represivní (např. talibanský režim), jiné jako sexuálně permissivní (evropské demokracie). Lze říci, že stupeň sexuální represe obvykle pozitivně koreluje s politickou rolí církve ve společnosti.

Sexuologie je v českém pojetí lékařský obor, který se zabývá především sexualitou v užším slova smyslu, je stejně jako celá medicína zaměřen nejen na poznání zdravé sexuality, ale i na studium patologických jevů a jejich prevenci, diagnostiku a léčbu. Nicméně i v medicínské sexuologii se uplatňují významně představitelé dalších oborů, zejména psychologie, sociologie. Průnik jiných oborů usnadňuje i mezinárodní pojetí sexuologie, kde je podíl nelékařů mnohem významnější (Zvěřina, 2003).

S medicínským pojetím je spojen i termín **reprodukční a sexuální zdraví** (World Health Organisation, 2011). Ten (podobně jako definice zdraví obecně) není definován jen jako absence chorob a poruch, ale jako stav tělesného, psychického a sociálního blaha ve vztahu k sexualitě. Lidé mají být schopni zvolit si míru zodpovědnosti, uspokojení a bezpečného sexuálního života. Měli by mít schopnost uchovat si své reprodukční funkce a mají mít právo rozhodnout se, zda je chtějí použít či nepoužít, případně kdy a jak často. Jiná interpretace zdůrazňuje dostatečný přístup k informacím, právo na výběr bezpečné, účinné, dostupné antikoncepce, právo na využívání odborných služeb. Je třeba zajistit lidem právo na co nejvyšší šanci mít zdravé dítě, bezpečné těhotenství a porod.

Reprodukční a sexuální zdraví tedy znamená i respektování takových **reprodukčních a sexuálních práv**, která nejsou v rozporu s právy ostatních

osob. Je logické, že i v sexuálně permissivních společnostech mohou existovat rozpory. Pojem reprodukční a sexuální zdraví není určen jen pro dospělé osoby, ale týká se všech věkových období cyklu lidského života, přičemž je třeba respektovat vývojová stadia.

Typickým problémem je rozpor mezi právem rodičů rozhodovat o výchově svých dětí a mezi právem těchto dětí na komplexní informace o sexualitě, zejména o prevenci nežádoucích jevů, jakými jsou nechtěné otěhotnění a sexuálně přenosné choroby.

Jiným, závažnějším etickým problémem může být požadavek matky na domácí porod. V případě zdravotních komplikací je pak vyšší riziko, že nebude včas dostupná pomoc.

Obdobným jevem je odmítnutí HIV pozitivní matky podstoupit perinatální profylaxi ke snížení rizika přenosu nákazy na plod a právo jejího ještě nenarozeného dítěte na snížení tohoto rizika přenosu. Právníci v těchto případech spíše doporučují vzhledem k nízké velikosti rizik respektovat právo matky. V některých zemích jsou HIV pozitivní ženy trestně stíhány, pokud otěhotní.

Konflikt mezi individuálním právem a státními institucemi nastal i v naší zemi – u mužského páru, který v souladu s americkým právem byl uznán jako rodičovský pár po oplodnění surrogátní matky jejich spermii. Po návratu do vlasti nebylo možné dítěti udělit české občanství, protože český zákon nemohl uznat dva muže jako jeho rodiče. Nebylo možné ani řešení, že by se otcem stal jen jeden z nich a druhý je adoptoval. Praktickým důsledkem je, že dítě jako cizinec nemá automatický a bezplatný přístup ke zdravotnímu pojištění, přestože jeho faktičtí rodiče, kteří ho vychovávají, jsou čeští občané. Ať již souhlasíme s jednáním tohoto páru, nebo ne, špatné je, že oběti právního postupu se stalo dítě.

Volba terminologie často vyjadřuje absenci pozitivního přístupu k sexualitě. **Sexuální výchova** bývá někdy hypokriticky nazývána výchova k manželství, výchova k rodičovství, citová výchova apod. To má jednak usnadnit akceptaci sexuální výchovy u laiků, kteří ji chápou v redukované podobě, ale jindy také odráží snahu potlačit některá sexuální témata (například témata sexuální orientace, antikoncepce) v jejím obsahu. Podobně i sexuální a reprodukční zdraví a práva jsou někdy redukována jen na reprodukční. Vytváří se tak dojem, že jediným smyslem sexuality je rozmnožování. Přestože v realitě existuje jen velmi málo lidí, kteří sexualitu takto vnímají, opomíjejí se její významné rozměry citové, rekreační a také její role při vytváření obecně pozitivních přístupů k ostatním lidem.

V sexuální výchově se prolínají informace o psychosexuálním a tělesném vývoji, o hygieně s preventivním působením zaměřeným na zmírnění nežádoucích jevů, jakými jsou pohlavní zneužití, nežádoucí těhotenství, sexuálně přenosné choroby, zdravý životní styl s výchovou zaměřenou na rozvoj citových aspektů života a úctu k lidským právům. Lenka Šulová (Weiss a kol., 2010) považuje za nejvhodnější zdroj sexuální výchovy rodiče, kteří však v naprosté většině nejsou k jejímu provádění kompetentní, nemají znalosti ani zkušenosti, v jejich vývoji sexuální výchova absentovala a nezářka pro ně může být i zdrojem intrapsychických konfliktů. Proto je nezbytné, aby nejvýznamnější roli v sexuální výchově hrála škola. Rozšíření HIV/AIDS vedlo ke zvýšené potřebě sexuální výchovy i v zemích a komunitách, které se k ní v minulosti stavěly negativně. Evropský soud ve svém rozsudku z roku 2011 Dojan a ostatní vs. Německo potvrdil, že stěžovatelé nemají právo na základě své (baptistické) víry své děti odvézt z hodin sexuální výchovy (ECHR, 2011). Samozřejmostí je při sexuální výchově klíčová role pedagogů, nikoli odborníků z jiných oborů, kteří nemají pedagogické kompetence (Weiss a kol., 2010).

Metodikou sexuální výchovy má být věkově diferencovaný přístup. Zatímco například sexuální výchova pro první stupeň poskytne informace o anatomických rozdílech, o sexuální hygieně, o prevenci pohlavního zneužití, tak pro druhý stupeň je třeba větší pozornost věnovat prevenci nežádoucího otěhotnění a sexuálně přenosných chorob.

Významným tématem sexuální výchovy je snaha o oddálení startu do pohlavního života, které by však nemělo vést k ignoranci reality (tzv. abstinence only programy) a propagaci dalších metod, jak snížit výskyt nežádoucích otěhotnění a přenos sexuálně přenosných chorob (Sather & Zinn, 2002; Weiss a kol., 2010; www.siecus.org).

Citlivé téma homosexuality a odlišné pohlavní identity by v prvním stupni mělo být spíše součástí obecné výchovy k toleranci a přijímání odlišnosti, ve druhém lze větší pozornost věnovat pochopení jevu a rozdílu v citové náklonnosti i tomu, jak člověk svou sexuální orientaci rozpozná. Samozřejmě by se nemělo zapomínat na propagaci bezpečnějšího sexu, která má u sexuálních menšin svá specifika. Nicméně toto téma v řadě zemí a škol zcela absentuje (Smetáčková & Braun, 2009).

Základní témata sexuologie

Sexuologie se jako lékařský obor věnuje zejména zdravotním dysfunkcím a poruchám. Patří sem (spolu s gynekologií) problémy s plodností, sexuální dysfunkce, sexuální deviace (modernějším slovem parafilie) a prevence sexuálních deliktů, sexuálního násilí, poradenství spojené se sexuální orientací a pohlavní identitou, případně i vedení procesu přeměny pohlaví u transsexuálů, poradenství v sexuálním vývoji a prevenci sexuálně přenosných chorob. Sexuologickými tématy jsou i sexualita a reprodukce zdravotně postižených, včetně mentálně handicapovaných a HIV pozitivních osob.

Infertilita – neplodnost

Přibližně desetina párů, které se snaží o početí, zůstává i po roční snaze nedobrovolně bezdětných. Muži a ženy se na neplodnosti podílejí přibližně stejným podílem. V posledních letech se vedou diskuze, zda dochází (zejména u mužů) ke snižování reprodukčního potenciálu, výsledky však nejsou jednoznačné. Chybí totiž nezávislá longitudinální data o plodnosti zdravé populace. Za neplodný pár je označován takový heterosexuální pár, u kterého nedojde k početí po nejméně roce pravidelných nechráněných pohlavních styků. V takovém případě je indikováno lékařské vyšetření páru, které by mělo začít u muže (kde je jednodušší). Aktuálními diskutovanými tématy reprodukce jsou například zachování reprodukční funkce při závažném (například nádorovém) onemocnění, traumatu, rozvoj reprodukčních technologií a jejich širší dostupnost.

Sexuální dysfunkce

Sexuální dysfunkce lze rozdělit na mužské a ženské, primární (od počátku pohlavního života) a sekundární, generalizované (porucha je přítomna při všech sexuálních aktech) a selektivní, podle etiologie na organické a psychogenní. Vlastní realizace pohlavního aktu (nejen partnerského, ale i onanie) probíhá podle lidského sexuálního cyklu, který popsali Masters s Johnsonovou. Ten zahrnuje fázi vzrušení, plateau, orgasmu a refrakterní fázi. To umožnilo specifikovat lidské sexuální dysfunkce podle jednotlivých fází. Před vlastním sexuálním cyklem je důležitou charakteristikou i sexuální zájem, jehož poruchy patří mezi velmi časté. U obou pohlaví se tedy setkáváme se snížením sexuálního zájmu, vzácně s vysokým sexuálním zájmem (hypersexualitou). Příčiny sníženého zájmu mohou být